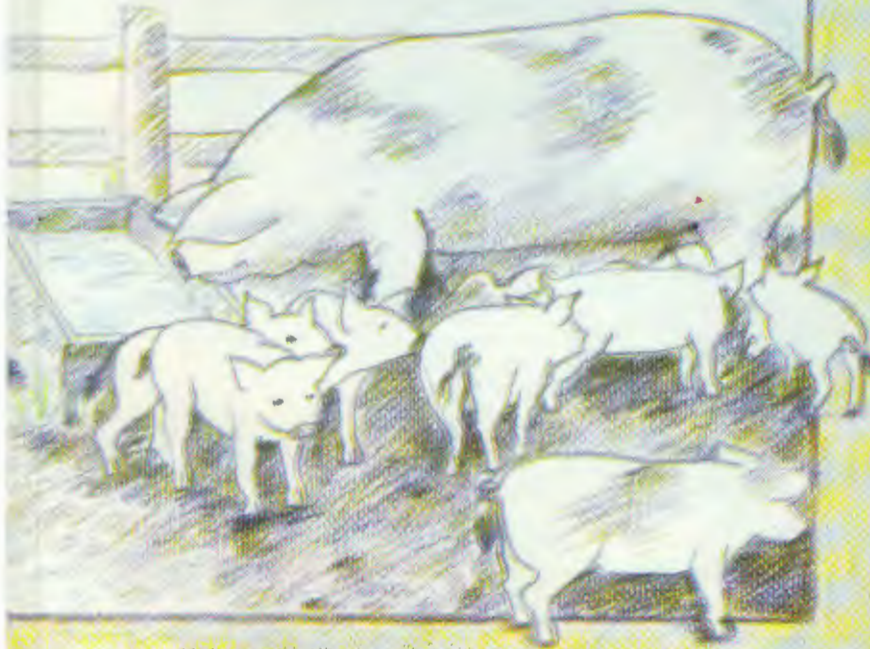

Ejemplar de Archivo

RI QAWĀJ

Tz'ib'anel:
Angel María Iturbide C.

B'anöy wachib'äl:
Désirée Iturbide D.

Universidad Rafael Landívar
Instituto de Lingüística
Guatemala, 1992

RI QAWÄJ

Tz'ib'anel:
Angel María Iturbide C.

B'anöy wachib'äl:
Désirée Iturbide D.

Universidad Rafael Landívar
Instituto de Lingüística
Guatemala, 1992

Nimaläj nqak'awomaj rutob'al rik'in pwäq
ri Tata'aj kichin ri Qajnäq taq Ruwäch Ulew
—Holanda—, ri xto'on pe rik'in rub'anik re
wuj re' chuqa' ri MISEREOR ri xto'on chi rij
relesaxik re wuj re'.

Colección:	"Materiales Educativos", No. 34
Serie:	Kaqchikel, Área Ciencias Naturales, No. 6
Directora de la Colección:	Guillermina Herrera Peña
Editor:	Ernesto Loukota Soler
Autor:	Angel María Iturbide
Ilustración y diagramación:	Désirée Iturbide
Asistente de diagramación:	Carlos Rafael Figueroa
Traductor:	Rolando Chachach Catú
Ingresador:	Rolando Chachach Catú

© Universidad Rafael Landívar, Guatemala 1992

RUCHOLAJEM RI WUJ

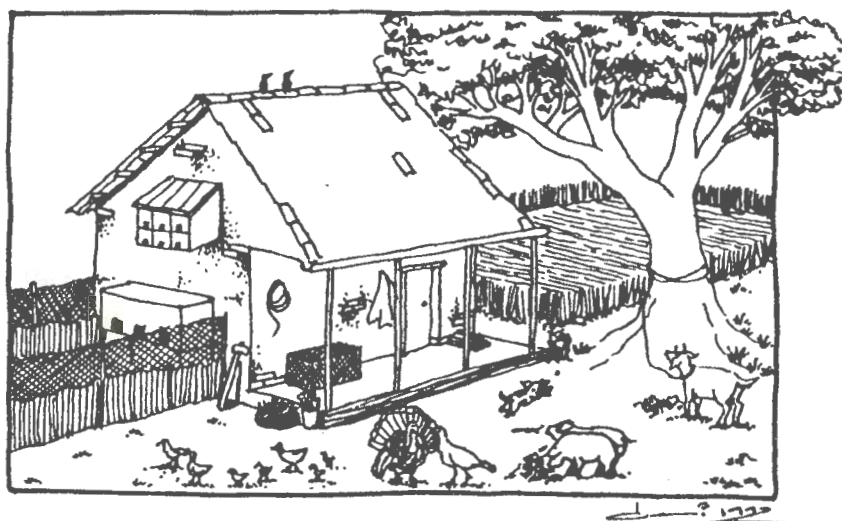
Rajlab'al
ruxaq wuj

¿Achike k'a ri awäj chuqa' achike kik'atz?	4
¿Achike je' awäj qetaman kiwäch? ¿Achike je' ri e k'o pa taq qachoch?	6
¿Achike kisamaj ri awäj?	15
¿Achike rub'anikil chuqa' akuchi' e k'o wi ri qawäj	25
¿Achike rub'anikil kilixik ri qachikopi'	44
Ri rutzil kiwäch ri qawäj	50
Kisolb'al k'ayew taq tzij	60

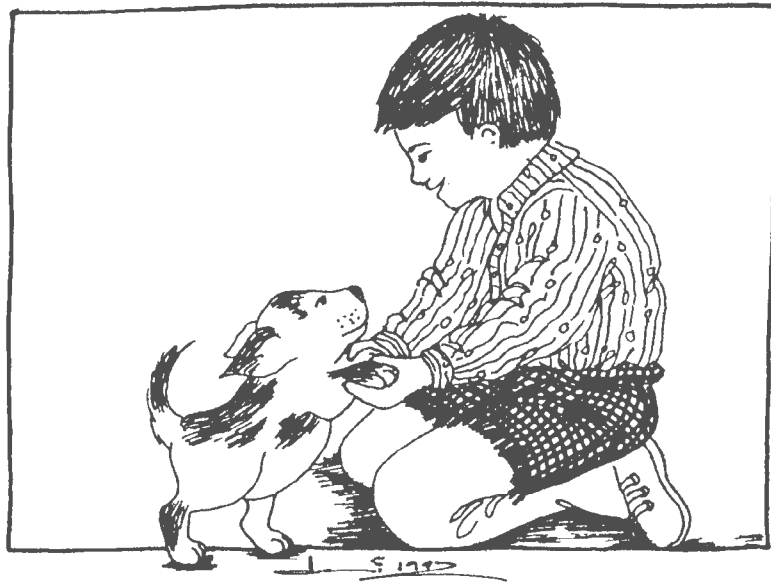

¿Achike k'a ri awäj chuqa' achike kik'a'tz?

Ri awäj, ja ri' konojel ri chikopi' ri ützt ye'ilix chuqa' yechajix chi ruwa jay; re chikopi' re' man xa xe ta k'a yojkachb'ilaj, man xa xe ta nkiya' qakikotem, chuqa' kan yojkito' pa qak'aslem.

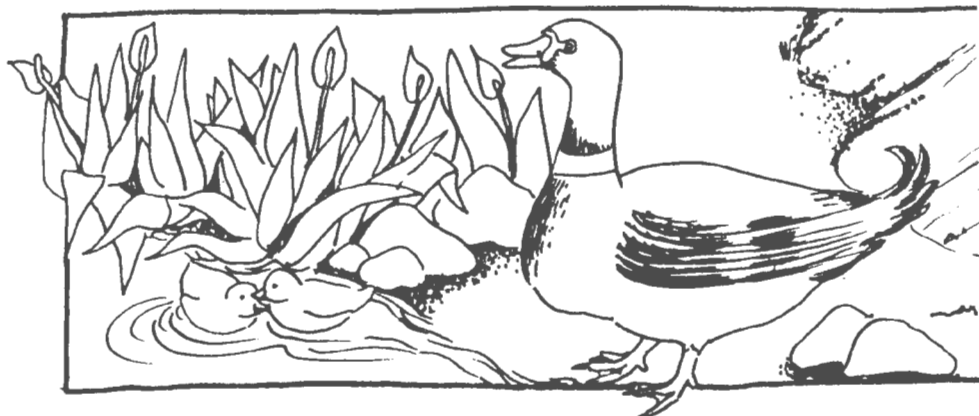
Ri tz'i', ja ri' ri nimaläj rachb'il ri winäq
chuqa' jun utziläj kachb'il ri xtaq
ak'wala'. Man nuya' ta saqmolo',
man nuya' ta ruya'al tz'umaj, man
nuya' ta chij chuqa' man nuya' ta
ti'ij. Re chiköp re' man roma ta ri
man awäj ta, manäq ta yaruto';
yeruchachij ri qach'alal chuqa'
nuya' rujikirisanik ri qachoch ri
akuchi' öj k'o wi.

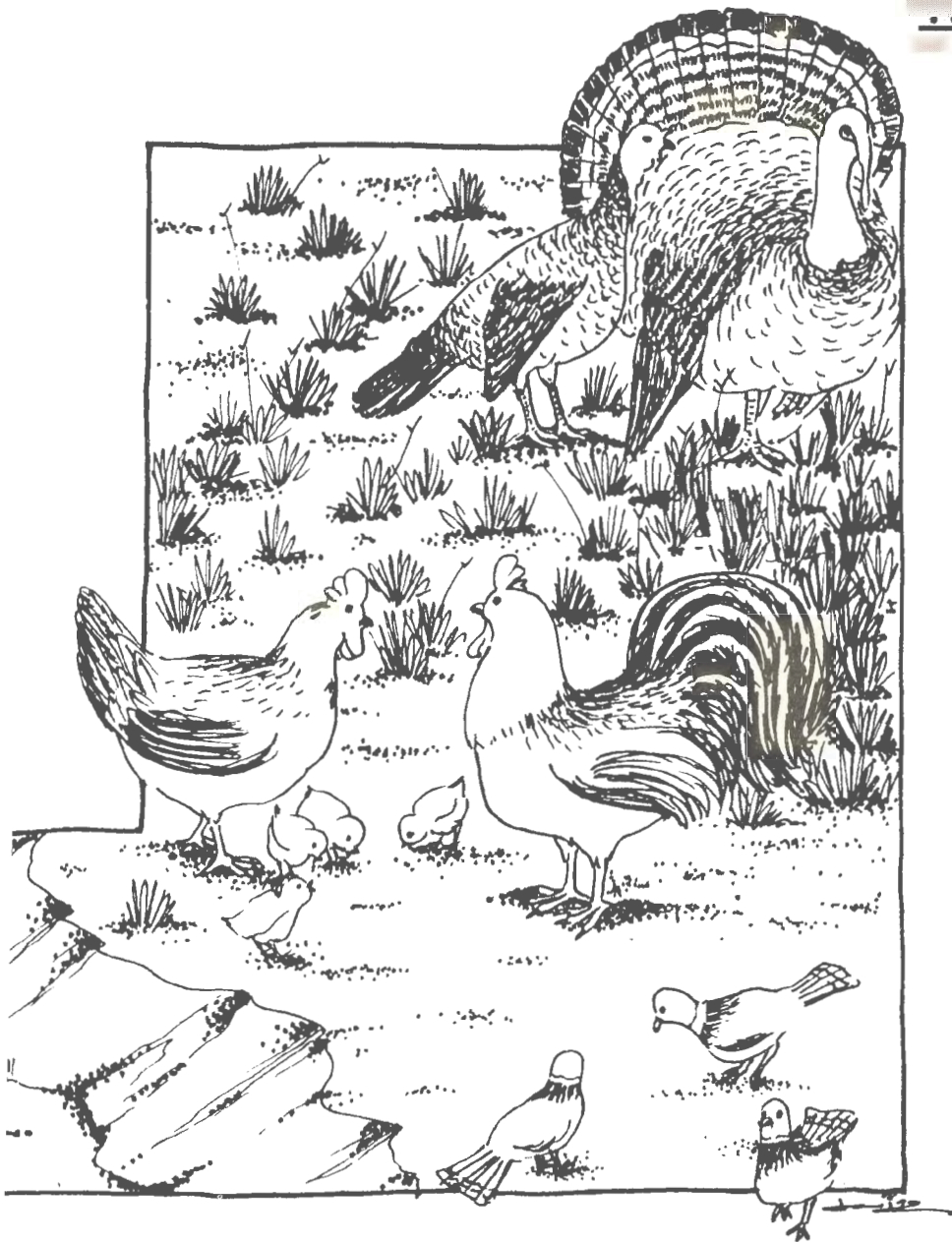

¿Achike je' awäj qetaman kiwäch?
¿Achike je' ri e k'o pa taq
qachoch?

Xik'awäj.

Konojel ri winaqi' e k'o pa
qajuyu' k'o kixik'awäj; achike ri kan
yalan k'o qik'in ja ri q'opoji'. Jujun
ok k'o kipatx chuqa' kipipi'y, e b'a
ok k'o kikaxlan'ut chuqa' kiyuquyik
patx.

Ri xik'anel taq chikopi' achi'el ri xolb'ixanel, ri k'ilin siwan, ri toch'ich', ri kuruchich, ri ránima tyox, xtaq chikopi' ri e k'o pa juyu'; re chikopi' re' pa taq nimaq'a' nkiya' rutzil qawäch rik'in ri kib'ix chuqa' kan yeb'ixan rik'in ruk'oxomal ri chäj, ri k'isis chuqa' ch'aqa chik che'.

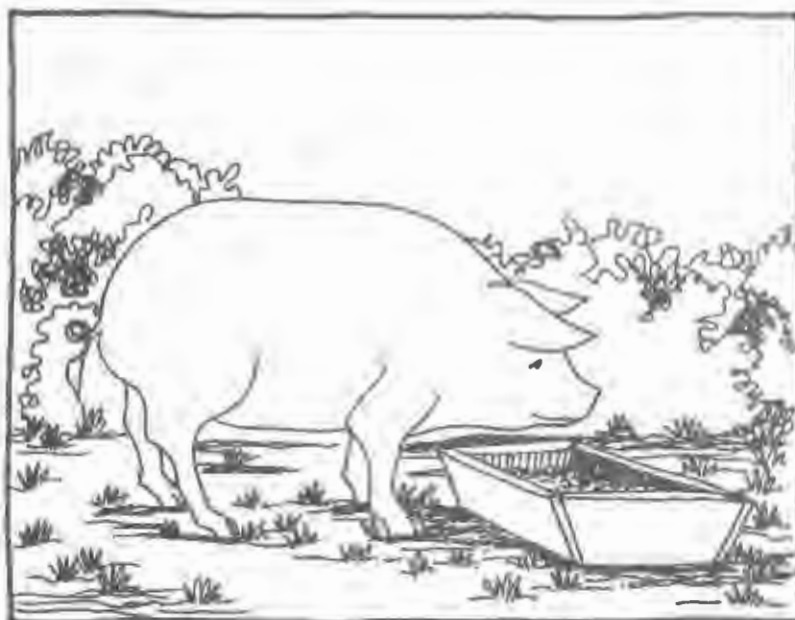

Ri maq'uaq', ri nimaläj ruq'ij chiköp,
retal qakolotajik, kan nuwäq ri
k'echelaj, ri juyub'äl rik'in ri jalajöj
taq rub'onil risumal ruk'wa'n chuqa'
roma ruchajin jun cha'omaläj
rub'anikil.

Ri aq.

Ri aq kach'alal ki' rik'in ri juyub'äl aq ri kan aj pa q'ayis wi chuqa' kan pa k'echelaj wi k'o rachoch; ri aq kan jujun wi kipalen, kitzub'al, k'o b'ey k'o kisumal k'o b'ey man jun, ri aq jun chik chi ke ri awäj ri k'o qik'in jujun winaqi'.

Xti tzuputz'ik rutza'n, yalan k'a nsik'in, ri aq jantape' nukanuj ya' richin nuch'uch'ujirisaj ri'. Jantape' k'atän nuna' roma k'o yalan ruq'anal chi ruxe' ri rutz'umal, ja k'a re' ja re ri wotz'otz nqamütz' rik'in limonix chuqa' rik'in atz'am; ri q'anal nukusaj chuqa' ri qate' richin nub'än ri takamäl pa taq alaxib'äl, pa taq k'ak'a' juna'.

Roma ri jantape' ruch'ab'aqin ri chuqa' tz'il ri rij, qab'in "aq" chi re ri nim, ja k'a ri xtaq e ko'öl ok nqab'ij "xtaq aq" chi ke.

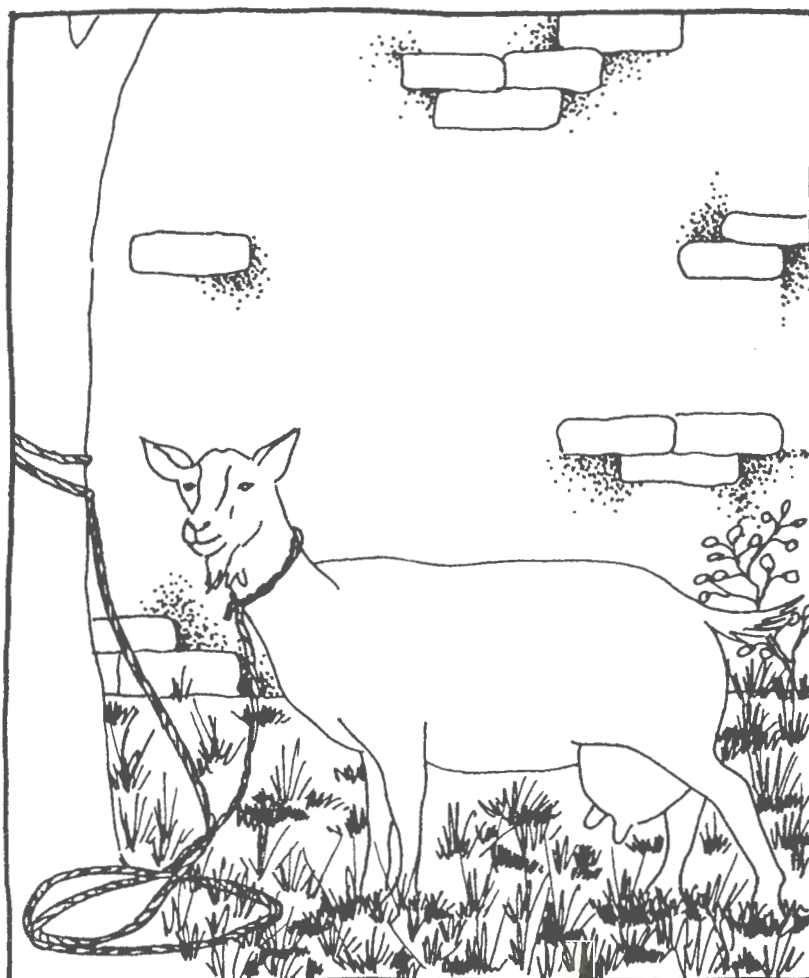
Ri k'isik'.

Ri k'isik' rach'alal ri karne'l chuqa' kan junan kipalen, xa xe k'a ri k'isik' k'o risumal pa ruk'exel ri chij, k'o xtaq ruk'a' chuqa' k'o b'ey k'o rasmachi'. Wi man nuya' ta chij, ¿achike k'atzinel ri k'isik'? Re' chiköp re' b'in chi re "xti ruwakx ri tikonel", ri k'isik' man xa xe ta chi re ri xti ral nuya' rupam rutz'um chuqa' jantape' napon kan jub'a' chi ke ri qach'alal; ri qati't qamama' chuqa' ri xtaq qachaq' kan ja wi rije' ye'ilon kan rupam rutz'um ri k'isik'.

E b'a ok winaqi' ri k'o kik'isik' pa qajuyub'al. Roma yalan kajtzayil chuqa' k'o b'ey kan nkitäj xtaq

rukotz'i'j ri qate', k'o chi yeqaxim
chi ruxe' ri oj k'o chi ruwa jay.

Ri umül.

¡Man keqisq'opij! roma wi xkeqisq'opij... yeb'e pa q'ayïs, roma ri' k'o chi keqaya' pa jun ko'k. Pa qajuyub'al kan xa xe wi röj k'o qumül; yalan yojkikot roma re xtaq chikopi' re' yalan ützt kina'oj, k'o jun k'ulaj qik'in ri xusipaj jun qach'ititata' chi qe pa jun kan ik'. Pa tijob'äl k'utun chi qawäch chi re xtaq chikopi' re' man jotöl ta nel ri kilixik chuqa' k'utun chi qawäch chi jun te'ej umül ützt yeralaj kak'al xtaq ral pa jun juna', ja k'a re' nkiya' k'i'y paj taq ti'ij chuqa' jeb'el ok ri xtaq kitz'umal ri ützt yeqab'än utzil richin yeqak'ayij.

¿Achike kisamaj ri awäj?

Ri awäj, achi'el ri wachichaj k'o pa qaqejoj, nkiya' janíla ützt qak'aslem. Keqatzu' re jujun re':

- Nkitz'aqatsaj kiwayb'al ri ach'alal ri'il. Ri tijonel rutzijon chuqa' ruk'utun chi qawäch chi ri ruya'al tz'umaj, ri saqmolo' chuqa' ri ti'ij yojrub'än kowläj taq ak'wala', nuya' qakikotem, nuya' rutzil qawäch chuqa' yojel utziläj taq tijoxela', ja k'a ri qati't qamama' nunimirisaj ri kik'aslem.

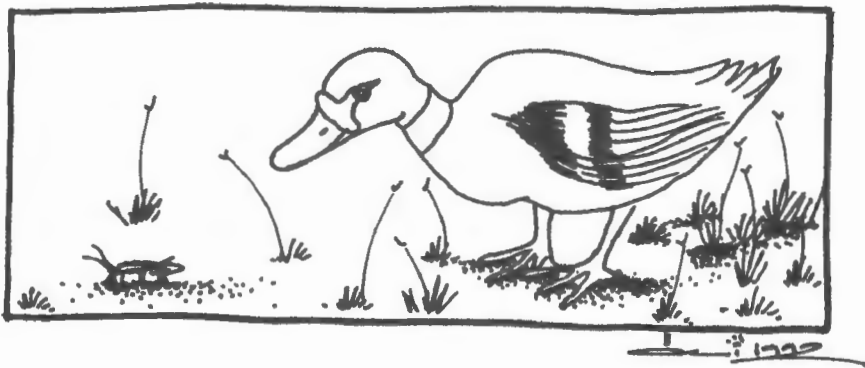
Taq njamajo' qawäch röj chuqa' ri qate', kan ja ri qawäj yeqilij. Taq xojtzolin yan pe pa tijob'äl, taq xqak'is kan ri qasamaj xya'öx kan pa tijob'äl, taq xojetz'an yan kan jun xti ramaj; chuqa' taq xuxöj yan kan rutz'o' ri qate', xch'ajo'n yan kan, xuk'is kan ruch'ajch'ojirisaxik ri qachoch, xrilij ri qatata', k'a ri njamajo' jub'a' qawäch richin yeqatzüq chuqa' yeqachajij ri qawäj.

Nk'oje' utziläj qawayb'al pa taq qachoch chuqa' kan qajnäq ri rajäl, roma kan röj wi yojsamajin chuqa' man yeqaroqij ta el ruchib'al ri qaq'utu'n, ruchib'al taq qawachichaj chuqa' ch'aqa chik ruchib'al rutiko'n ri qatata' richin

kiway ri qawäj.

- Nkusäx ruxil taq ulew ri man nkusäx ta chik. Chi ruwa jay k'o xtaq k'ojlib'äl jamäl, ja k'a re' ütznqakusaj richin yeqaya' ri qawäj chi ri'.

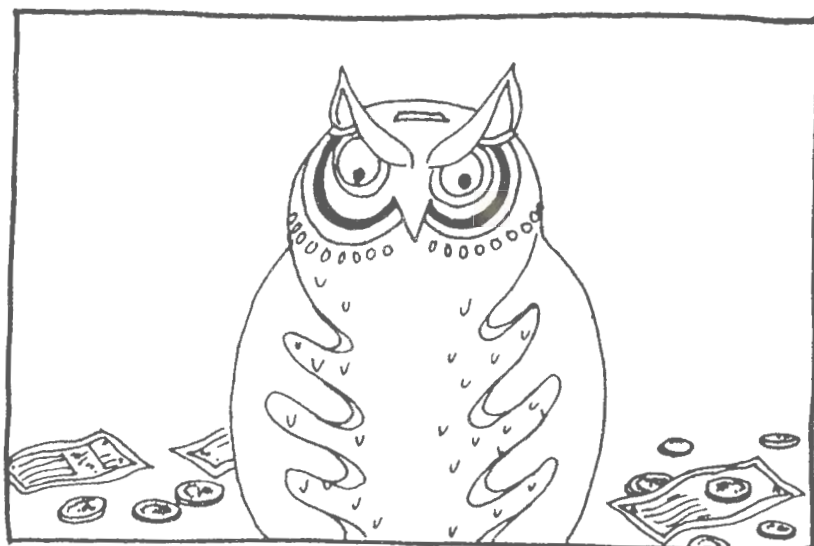
- Ri qawäj, kan achi'el ri xik'awäj, yojkito' richin ruch'ajch'ojirisaxik ri qachoch roma yekitäj ri xtaq ib'och'ikopi' chuqa' ri itzel taq q'ayis.

- Pa taq qasan ya', taq nk'o ruq'ij
jun qach'alal, pa taq alaxib'äl, pa
taq k'aka' juna', pa taq nimaq'ij ri
nb'an pa qajuyu', ri qawäj üt
yeqach'ol richin ri qaq'utu'n chuqa'
kan nkiya' jub'a' qapwaq taq
yeqak'ayij el richin ri qameb'äl.

"Kan ja riye' ri e yakb'äl rupwaq
ri ach'alal ri'il".

- Nkiya' juley chik wachinäq, achi'el ri kitz'ilol ri ütztz nqakusaj richin ri qawachichaj. Man xa xe ta k'a re', chuqa' ri kisumal, ri kitz'umal ütztz nb'an xtaq samaj ri ütztz yeqak'ayij, wi manäq, ütztz chöj yek'oje' pa qachoch.

Xa achi'el k'a röj, pa taq jujun juna' nqatz'aqtsaj jun qajuna', wi ütztz öj b'enäq pa tijob'äl, yojq'ax pa jun chik juna', ruka'n, röx, rukaj... ke ri' yojel kan pa taq nab'ey tanaj pa tijob'äl, xa ke ri' k'a nqaya' kikikotemal ri qate' qatata', ri qach'alal, ri qawinaq pa juyu'; xa ke k'a ri', ri qawäj, pa jujun q'ij, jujun wuqutäq q'ij, jujun ik', jujun juna' nkiya' qutzilal, qakikotemal; nkiya' kiti' chuqa' nkisipaj xtaq kal

chi qe, ronojel k'a re' pa jun juna'
numöl ri':

XIK'AWÄJ

Awäj

Soqmolo'

Äk'.....ok'al.....
Ixöq patx.....oxk'al.....
Ixöq pipi'y.....oxk'al.....
Ixöq yuquyik patx.....lajuj roxk'al..
Ixöq kaxlan'ut.....

CH'AQA CHÏK CHIKOPI'

Alaji'

Ixöq umül.....lajuj rukak'al
Ixöq aq.....waqxaqi'.....
Ixöq k'isik'.....ka'i'.....

21

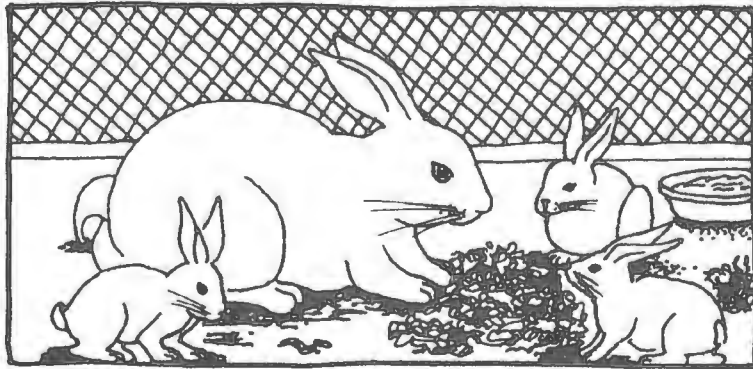
Jujun kal ri xik'awäj üt'z yek'ay'ix
chi ke ri qachk'ulujay, ch'aqa ch'ik
tqaya' q'ij yenimär richin nok
kiwayb'al ri qach'alal; juley ch'ik
keqilij richin yek'iy'ir ri qawäj.

Ri t'uq, ri te'ej patx, ri te'ej
kaxlan'ut, ri te'ej yuquy'ik patx
chuqa' ri te'ej pipi'y keqak'ayij taq
k'o yan jun kijuna' tkiya' saqmolo',
kek'oje' xtaq kal, wi manäq
keqatija', roma xa e te'ej man jun
ch'ik kan ta chike nkiya' chi qe. Pa
kik'exel keqakusaj ri xik'awäj k'a e
alaji' na.

Ri te'ej k'is'ik', ri te'ej aq, wi e
kiya'on k'iy chuqa' jeb'al xtaq alaji'
chi qe, wi e utziläj e kowläj xtaq

alji', üt'z yek'uje' jun ka'i' oxi' chik
juna' qik'in.

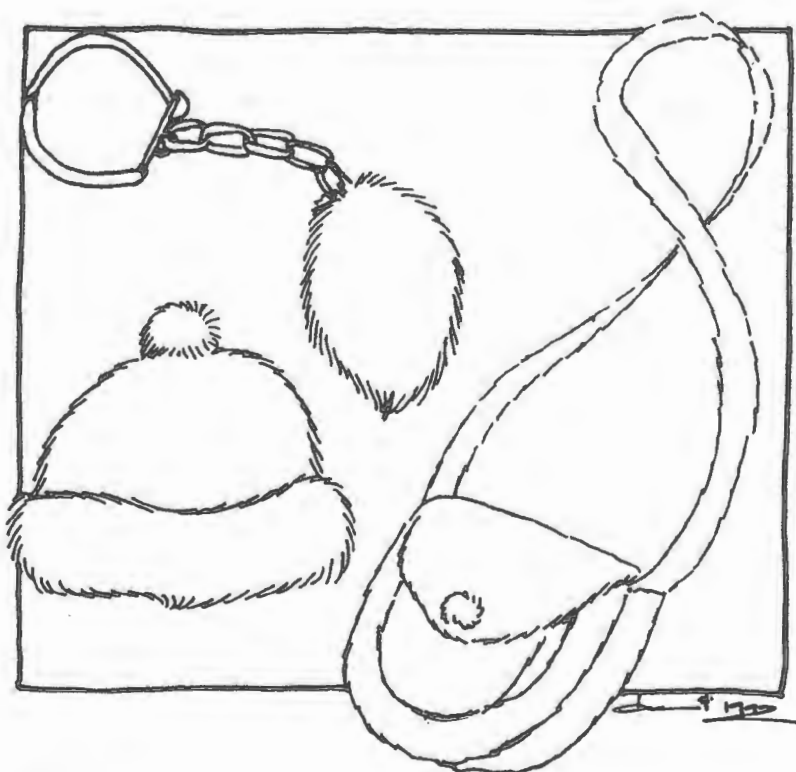
Ri te'ej umül, roma rusipan chik
lajuj rukak'al xtaq umül chi qe, roma
wuqu' paj ti'ij npajon chuqa' roma
k'o yan jun juna' tk'oje' qik'in, üt'
nk'oje' jun chik juna' qik'in, wi
manäq, üt'z nqab'ij chi re ri qate'
chi tuch'olo' richin nqatij pa
runimaq'ij ri qajuyu' taq xkojkiq'ejela'
ri qach'alal. K'o jun xti jeb'äl umül,
Panchita rub'i', ja k'a re' xtok kan
pa ruk'exel ri jun chik te'ej umül.

Chim

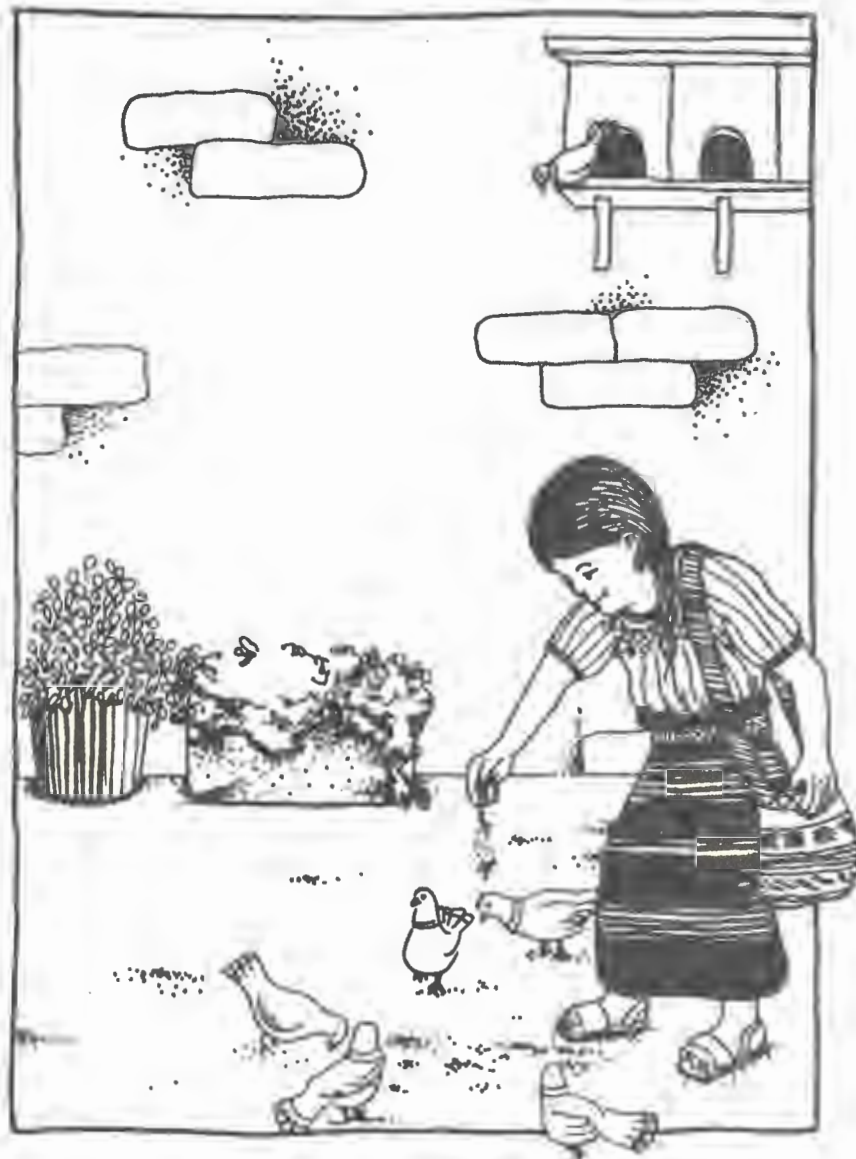

Tqak'asoj chi ke ri qate' qatata'
chi keb'e pa jun ch'ik juyu' ri k'o chi
runaqaj qajuyub'al ri akuchi' k'o jun
moloj ri'il yekik'iytisaj ri umül richin
nk'üt pe chi kiwäch achike
rusamajixik, ruch'olik chuqa'
rukusaxik ri kitz'umal re chikopi' re'.

¿Achike rub'anikil chuqa' akuchi' e k'o wi ri qawäj?

Ri qakaxlan'ut, nab'ey e k'o wi pa ruwi' qachoch, wakamin kib'anun kisok pa jun xti kachoch ri xqab'än rik'in nutata', ri akuchi' e b'osnäq k'iy xtaq wixa'. Nimaq'a', taq xojkib'ixaj yan kan, yeb'e pa juyu', pa k'echelaj richin yeb'ekikanuj xtaq ija'tz chuqa' xtaq ib'och'ikopi' richin yekitäj. Tqaq'ij, yetzolin pe pa xti kachoch; nab'ey, ye'etz'an kan jun xti ramaj, yeb'yaj chi ruwa jay richin nkitäj kixim, wi manäq, nkitzöp ke'en ri yekiya' xtaq nuchaq' chi ke, k'a ri' yeb'ewir.

Ri umül chi paq'ij chi chaq'a' yek'oje' pa kiko'k ri b'anun chi che', pa qachoch ok. Wi xkeqisq'opij yeb'e pa juyu' pa k'echelaj, wi manäq yerutij ri tz'i'.

Ri k'isik' jantape' ximil chi ruxe' ri oj, ri akuchi' nqak'wa'j ruya' chuqa' ruq'os ri qach'upun pe chi ruchi' b'ey, chi runaqaj ri raqän ya', wi manäq, chi ruchi' qulew akuchi' rutikon rawän, ruginäq', ris, ruwachichaj ri qatata'. Ronojel tqaq'ij, taq yojtzolin pe pa tijob'äl, ngelesaj el ri k'isik' rik'in jun kolo' richin nb'erutija' ruq'os jun ka'i' oxi' ramaj.

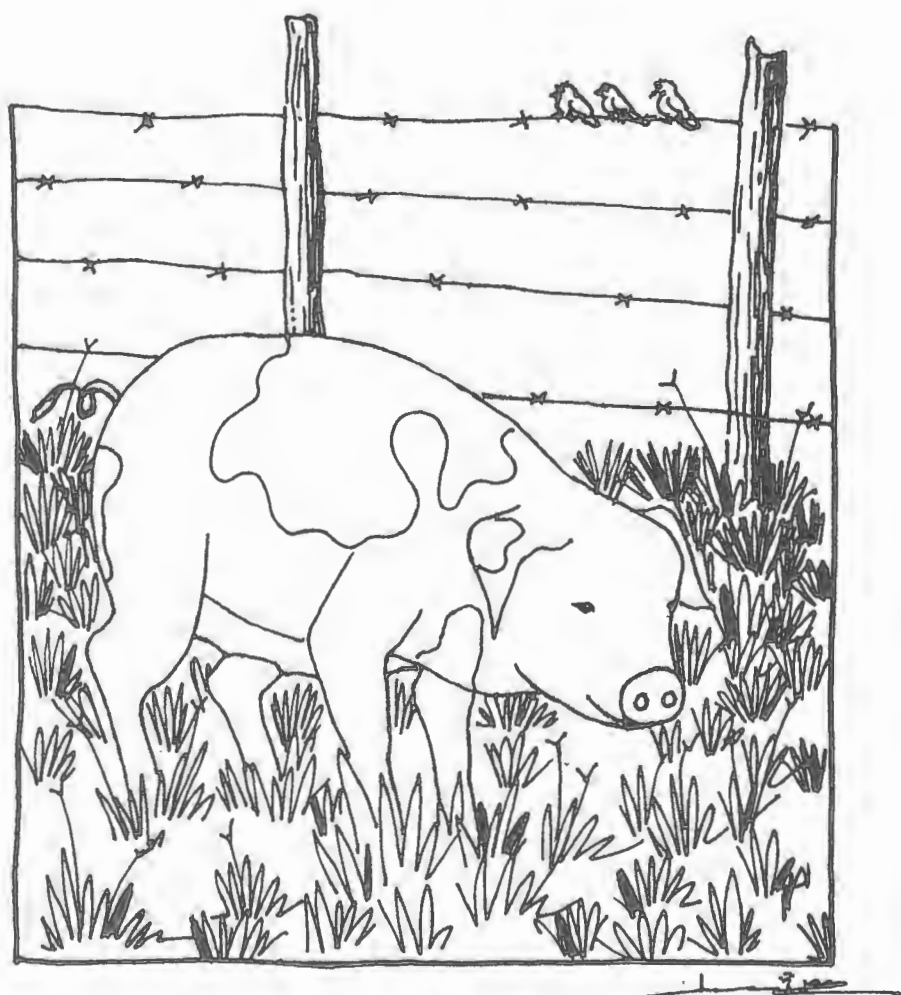

Ri äk', ri xtal ral, ri patx, ri pipi'y
chuqa' ri yuquyik patx, jun q'ij
yeb'yaj chi ruwa jay, xe taq ruxkin
ri qachoch richin nkikanuj nkitij xtaq
chikopi' chuqa' q'ayis, jantape'
koyob'en ri nute' richin nuya' jata'a
kixim, ruchi' taq wäy chi rupam ri
kijuku' xqab'än chi ke. Tqaq'ij qa,
taq nqa yan ri q'ij, yeb'eqayaka'
kan pa kachoch ri akuchi'
nkik'owsaj ri jun aq'a'.

Ri ixöq aq, nab'ey qaximon wi
chi rij jun simäj, wakamin qaya'on
pa jun xti koral; k'im ruwi' ri koral.
Wawe' nya'öx ruya' chuqa' rape'n.
Taq man jun tiko'n, ronojel q'ij
nqaya' q'ij chi re richin nel pe jun
xti ramaj richin norutija' el q'ayis,

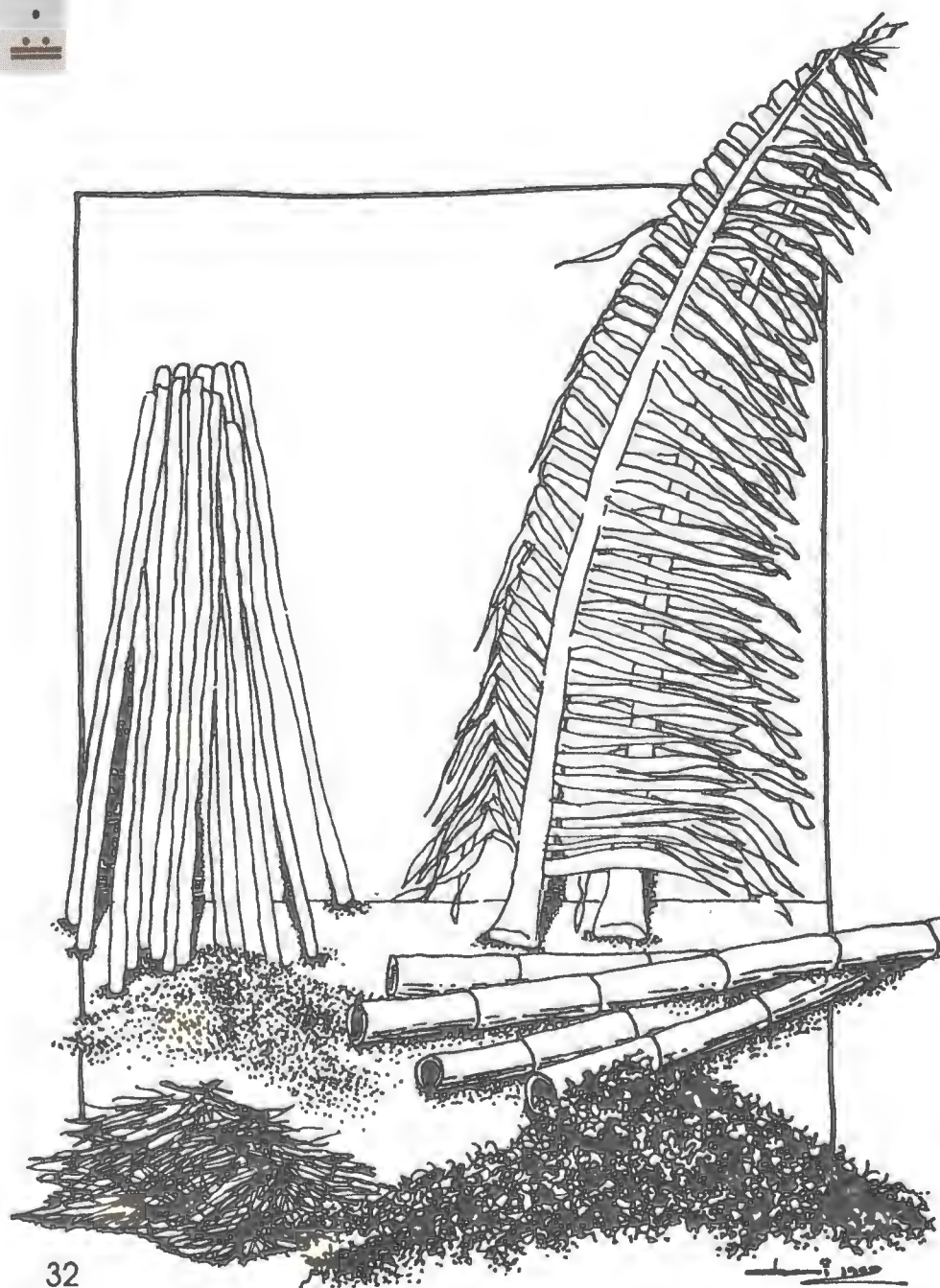
ija'tz, xkolöb', nqu' ri ulew chuqa'
richin nuq'aysaj kan ri juyu'.

Richin kib'anik ri ko'k, kachoch ri
aq, kachoch ri äk', mujal, ri juku',
kan keqakusaj ri samajib'äl e k'o
pa qajuyub'al chuqa' jujun ruchib'al
rutiko'n ri qatata'; achi'el ri:

Richin ri ulew	Richin ri xan	Richin ruwi'
K'ejche'	Aj	K'im
Ruxil che'	Nimaz'ulu'aj	Páxa
Sanayi'	Patz'än	Chaqi'j q'ayis
Rutz'ub'al ajij	B'olob'ik che'	Ruxaq mujche'
Rij kaxlan saqa'ixim	Rij che'	
Páxa		

"Nab'ey, ri qaxik'awäj yewir wi pa ruwi' jun che', chi rij qachoch, ja k'a taq yepache', taq ri xtaq kal k'a e koköj na ok, yeqaya' kan chi ruch'i q'aa' ri akuchi' jantape' meq'än, xa xe k'a ri rijiläj taq kux chuqa' rijiläj taq wuch' yekitij wi ri xtaq ral äk' chuqa' k'o k'a b'ey kan xekik'wa'j ri te'ej taq äk'.

Wakamin xqab'än yan jun xti kachoch äk', nik'aj xan nik'aj nimatz'ulu'aj ri xan, chi ruwäch xqakusaj nik'aj pach'un k'amach'ich'. Richin man nk'o ruraxal ri ulew, nqaküch ruwäch chi sanayi', rik'in k'ejche', ja k'a re' nqaya' qa ka'i' ruwi' q'ab'aj rupimilen. Re re' nqajel pa taq jujun

juna' richin nqaya' pa qaqejoj. Chi
rupam re xti jay re' yek'oje' kan ri
xik'awäj jujun aq'a', ja k'a ri ruchì'
ntz'apäx kan rik'in jun lawib'äl.

Roma ri öj k'o pa tew ulew, ri
rachoch äk' ri qaya'on waqlajuj
ch'amì'y raqän chuqa' ri ruwäch,
nqab'än chi ntzu'un ruwäch pa
releb'al q'ij, ja k'a ri rij pa ruqajb'al
q'ij richin nujel rub'ey ri kaq'iq'. Ri
xan ri nim ruwäch, akuchi' k'o wi ri
pach'un k'amach'ich' chuqa' ri
ruchi' ri xti jay, k'o pa ruchojmil
akuchi' nel pe ri q'ij richin nuk'ül
kan rumeq'enal.

— 1 — 1159 —

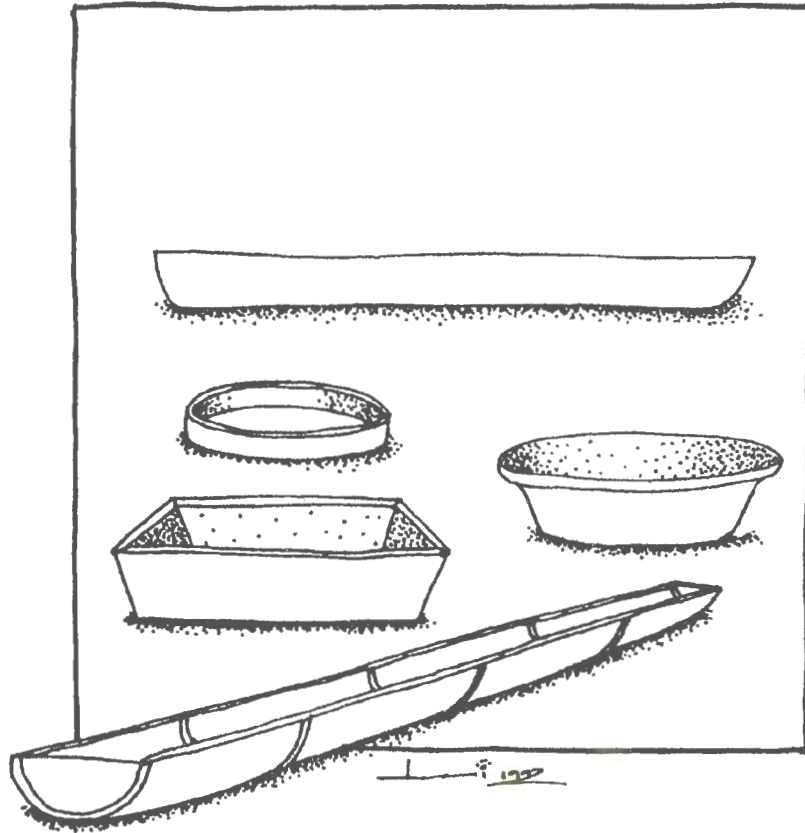
Ri wika' e k'o kachoch pa meq'möj ulew, roma rutzij ri to'onel tikonel, xkijäl ruchojmil kachoch ri äk' achi'el xqab'än chi re röj.

Pa tijob'äl k'utun chi qawäch chi jun äk', nrajo' jun ch'ami'y ruwäch chuqa' raqän ri rachoch, re k'ojlib'äl re' junan nk'atzin chi ke lajuj xtaq ral äk', xtaq ral patx. Ja k'a ri kichin ri yuquyik taq patx chuqa' ri pipi'y nk'atzin ka'i' b'ey kik'ojlib'al chi kiwäch ri äk'. Ri retab'alul ri kachoch re aw"äj re' k'o chi tqab'ana' taq kan k'a ri' nqab'än qa ri kachoch.

Pa juyu', ri qach'alal nkikusaj jalajöj ruwäch taq juku' richin kiway

kuk'ya' ri awäj, k'o ri xa xe nkiya'
chi ruwäch ri ulew, k'o ka' chuqa'
nkikusaj nik'ajta'q taq nimatz'ulu'aj,
ruchi' kaxlan taq q'e'l, jomojääq taq
che', ruwijach'ich' chuqa' ch'aqa
chik.

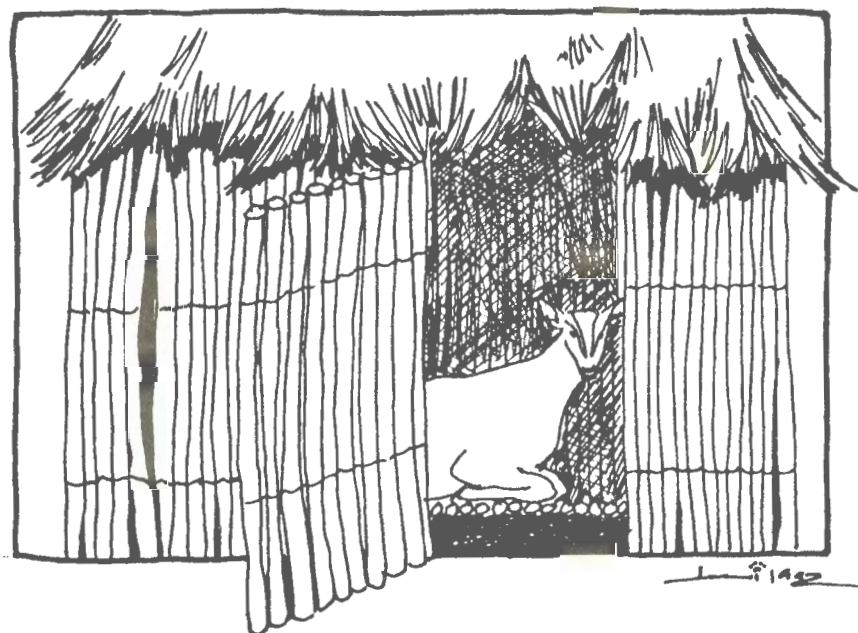

Ri jalajöj taq juku' ri k'a b'a keqasik'ij qa, kan man najunumaj ta wi rik'in rukusaxik xa xe ruwäch ri ulew, roma ri xik'awäj chuqa' ch'aqa chik chikopi' nkitij ronojel ri kiway kiya' nya'ox chi rupam ri juku' chuqa' kan ch'ajch'öj; man choj ta nsach k'i'y kiway ri awäj chuqa' yalan ütz naya' aq'om chi rupam, achi'el ri: jujun uxnaqib'äl chuqa' jujun aq'on kichin rukuma'tz pamaj.

Pa kiko'k ri umül, k'o jun xti ko'öl kijuku' ri b'anun chi tz'ulu'aj elesan pa nik'aj. Ri q'ayis, ruchib'al ri wachichaj niya'öx chi ke pa rukajtz'uk ri ko'k.

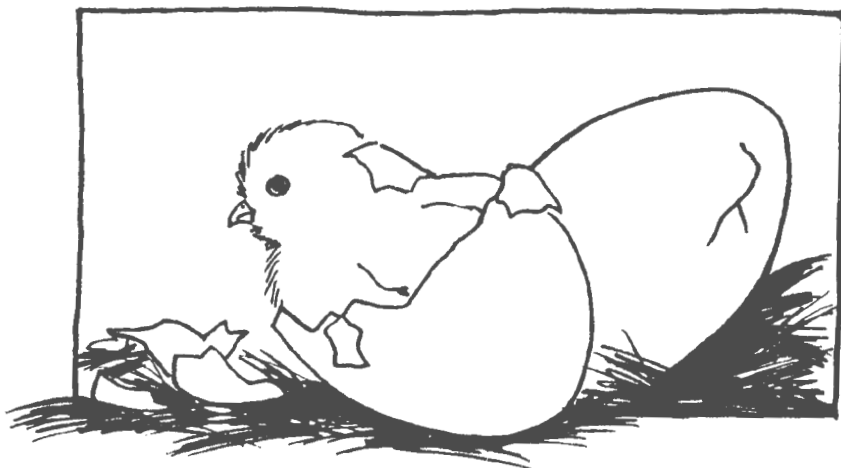

Ri ixöq aq, ri ixöq k'isik' man jun kan ta yeqana'. Ri nab'ey awäj yalan nkikot k'o pa rukoral. Ja k'a ri ruka'n, qachapon chik rub'anik jun xti ko'öl ruka'aj, ri xan ri kipalb'äl tzeqäl chi kaj rik'in b'olob'ik taq che' richin man nk'o ruraxal ri ulew, ri ruwi' nqab'än chi k'im; wawe' k'a yek'oje' wi ri jujun aq'a'.

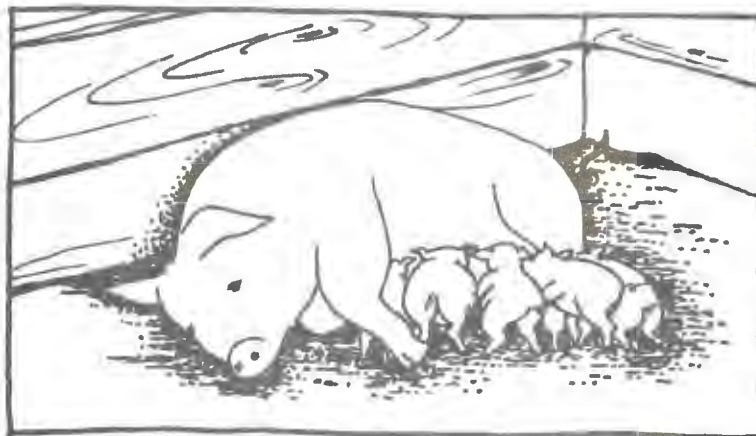

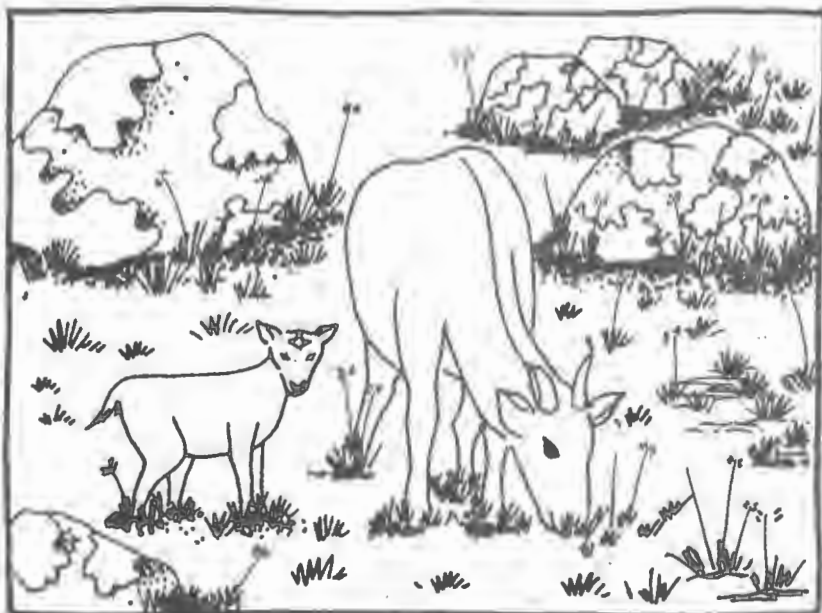
Konojel ri xik'awäj taq e chawän
chik, man jun nk'atzin ta ri achij
richin nkiya' saqmolo', xa kan xa
chöj pa kiyonil nkiya' saqmolo', ja
k'a re' ri yeqatij röj. Taq k'o ri achij
äk', achij patx, achij kaxlan'ut, achij
pipi'y chuqa' ri achij yuquyik taq
patx, ri saqmolo' ütz yepachab'äx;
wi yerumeq'ersaj ri te'ej ri saqmolo'
jun juwinäq, lajuj rukawinäq q'ij,
xab'a chi ke na xik'awäj, yeb'os
xtaq alaji'.

Ri ixöq aq ütz yek'oje' xtaq ral
taq k'o chik jun waqxaqi' rik'. Ri
xtaq aq kan chi rupam wi ri kite'
yek'oje' wi, pa rox ik', rox ruwuqq'ij,
rik'in oxi' chik q'ij (kajlajuj ruwaqk'al
q'ij) ye'aläx ri xtaq aq, k'o b'ey re'
ye'aläx waqi' xtaq aq k'o b'ey lajuj.
Ri aq man achi'el ta ri äk', ri äk'
nkiköch' nkijäch ki' rik'in ri kite' pa
jun ka'i' oxi' q'ij taq k'a ri keb'os, ja
k'a ri xtaq aq nkijäch ki' rik'in ri kite'
k'a pa jun oxk'al q'ij ke'aläx.

Ri qak'isik' chuqa' ützt nok te'ej
 taq k'o chik jun rujuna', richin re'
 k'o chi nk'oje' jun achij k'isik' rik'in.
 Ri xti k'isik', achi'el ri xtaq aq yek'oje'
 chi rupam ri te'ej jun lajuj ruwaqk'al
 q'ij taq k'a man jani ke'aläx.
 Jantape' ye'aläx ka'i' xtaq k'isik', k'o
 b'ey oxi'.

Jun utziläj kuxnaqil, utziläj kilixik
nqaya' ri te'ej tata'aj awäj, nk'atzin
richin chi ri saqmolo' ütz
yepachab'äx, richin chi yek'oje' k'iy
xtaq alaji' yek'oje' chuqa' e kow.
Konojel ri chikopi' taq ye'aläx nkajo'
kimeq'enal chuqa' jun kachoch
chaqij' chuqa' ch'ajch'öj ri akuchi'
man jun kaq'iq' nrapan chuqa' man
jun chik chikopi' yenaqon. Ri
kimeq'enal jantape' nuya' ri te'ej chi
ke. Pa taq tew ulew, ütz yeqato'
jub'a' chi ruya'ik kimeq'enal ri
qaxik'awäj rik'in rumeq'enal ri q'aa',
chuqa' ütz keqanojsaj leme't rik'in
meq'än ya' k'a ri' nqab'ütz pa
tzyäq.

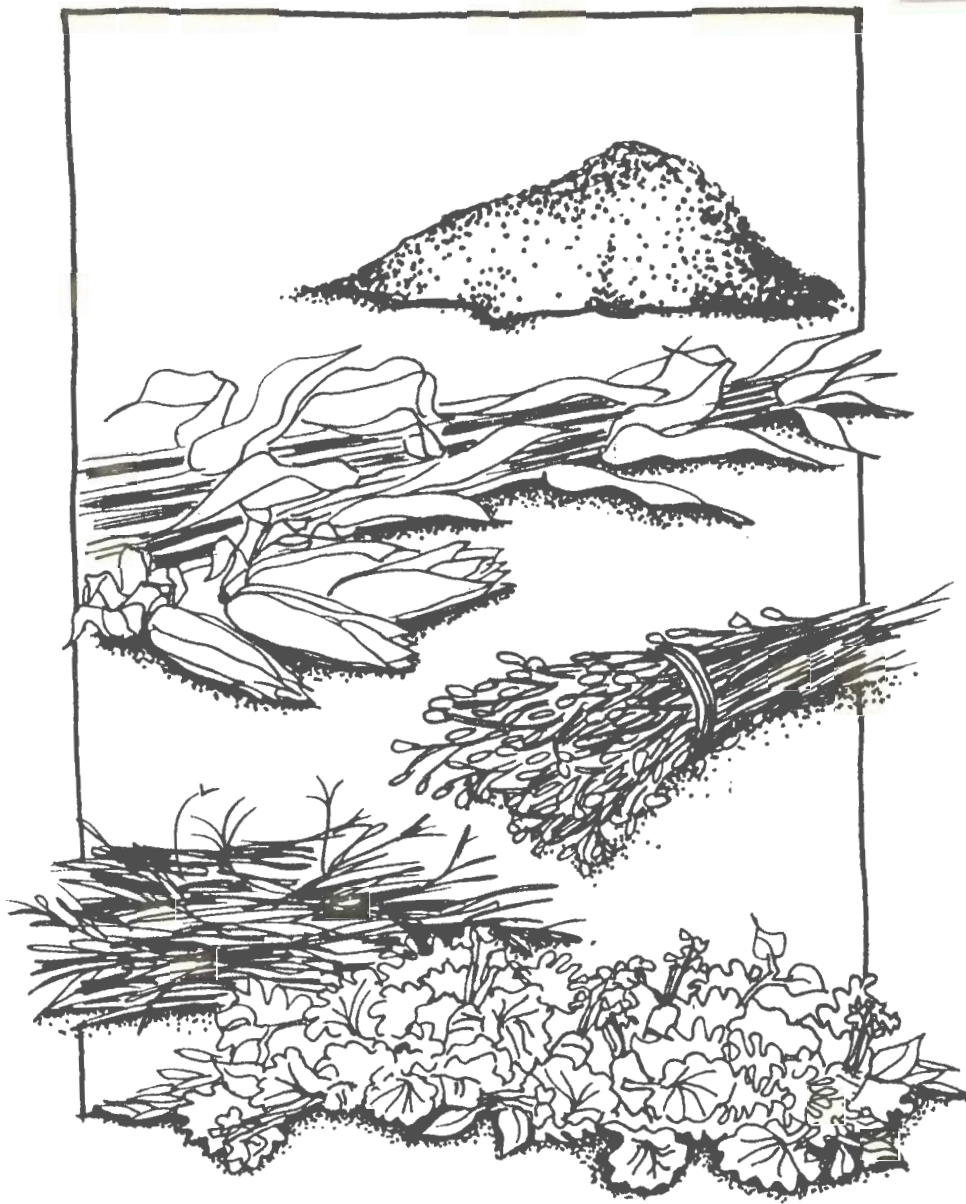

¿Achike rub'anikil kilixik ri qachikopi'?

Achike ri yalan k'atzinel richin kilixik ri qawäj, ja ri rukusaxik ronojel ruwäch wayb'äl k'o pa qajuyu', pa taq qachoch, achi'el ri:

- Ruchib'al qatiko'n.
- Xab'a chi ke q'ayïs ri ützt yetij achi'el ri jalajöj taq q'ayïs. Ruchib'al qaway, qaq'utu'n.
- Rupuxk'il taq wachichaj chuqa' munib'äl.
- Jub'a' iximal ri man nqatij ta, ri nqak'ayij.

Jantape' keqato' ri qate' qatata' richin chi ri kilixik ri qawäj man jotöl ta nel.

Tqaya' retal rik'in jun (+) ri jujun
kiwäch qawäj, ri jalajöj ruwäch
kiway x tqaya' chuqa' ri kan ye'ilitäj
pa qajuyu'.

Ilib'äl

Ruya'al ke'en.....
Ke'en.....
Ixim, ruwachb'äl ixim.....
Wachichaj.....
Jalajöj kiwäch taq q'ayis.....
Raqän taq tiko'n.....
Kitza'n, kixaq taq xik'a'y.....
Q'aynäq taq munib'äl.....
Tzaya'.....
Ib'och'iköp.....

Xik'awäj Umül Aq K'isik'

.....+

.....+......+

.....+......+

.....+......+......+

.....+......+......+

.....+

.....+......+

.....+......+......+

.....+

.....+

Ri kiway ri xtaq alaji' ri pa nab'ey wuqu' taq q'ij kik'aslem, kan ja wi ri rupam kitz'um ri kite'. Pa wolajuj q'ij, ütz niya' jun ch'ik ruwäch ilib'äl chi ke, achi'el ri: ruya'al ke'en, tzaya', ixim wi manäq mub'an rukawach ixim kichin ri xtaq aq. Chi ke ri xtaq umül tya' wachichaj chuqa' jalajöj mixmöj taq q'ayis. Pa jun kik', ri xtaq k'isik' ütz nkichöp rutijik k'uxk'üb', mixmöj taq q'ayis, q'ayis, rupuxk'il taq tiko'n achi'el ri: raqän taq ixim, jo'q, alaj taq k'im, chuqa' ch'aqa' ch'ik.

Kan achi'el ri kite', ri xtaq alaji' jantape' nkajo' jun ch'uch'ujiläj, ch'ajch'öj ya', nkajo' chuqa' muj richin yekikot. Xa achi'el k'a ri röj

nqaya' atz'am rik'in ri qakinaq'
chuqa' ke ri' ri qawäj k'o chi nqaya'
ronojel q'ij jub'a' atz'am rik'in ri
kiway.

Richin man ntix ntz'ilob' ta kiway
kiya' ri qachikopi', k'o chi nqaya'
pa jun juku'; xab'a chi ke na
xtqakusaj, xa k'in ta man jotöl ta
nel rub'anik chuqa' nkowin ta k'a.

Ri rutzil kiwäch ri qawäj

¿Achike samaj ri kan k'atzinel yeqab'än richin nqachajij rutzil kiwäch ri qawäj? Kaji' samaj ri k'atzinel nqab'än, chi ke re samaj re' ri tijonel rub'inib'an "Samaj richin ruq'atik yab'il". Keqasik'ij qa:

- Ruch'ajch'ojirisaxik q'ij q'ij ri ruwa jay chuqa' kiwachinaq nkikusaj ri qawäj achi'el: ri juku'.
- Ruch'ajch'ojirisaxik chuqa' runik'oxik jantape' akuchi' yewir wi, nkiya' saqmolo', yepache' chuqa' akuchi' yekichajij xtaq kal ri qawäj.
- Ruya'ik pa ruq'ijul ri uxnaqil chuqa' ri elesab'äl usmachikopi'.
- Kitz'etik chi nimaq'a' chi tqaq'ij ri chikopi'.

Jantape' jantape' ri qatata' nuk'asoj chi qe ri runa'oj ri qamama': "Ruk'amon nqak'is jun maq'uq' pwäq richin ruq'atik jun yab'il chi ruwäch nqak'is lajuj rukak'al maq'uq' pwäq richin raq'omaxik ri chiköp".

Ri samaj nqab'än röj richin kichajixik rutzil kiwäch ri qawäj ja re':

Richin ronojel q'ij:

- Ruch'ajch'ojixik, rumesoxik rukoral ri äk', rukoral ri k'isik, rukoral ri aq.
- Ruch'ajch'ojixik ri juku' richin ri kiway, kuk'ya' ri awäj.
- Jantape' tik'uje' kiway chuqa' kiya' ri qawäj.
- Kichajixik chuqa' kaq'omaxik ri

chikopi' e relen, e yawa', chuqa' ri e sokotajnäq.

- Ruchajik kachoch ri awäj richin man ye'ok ta ok juley chik chikopi' kik'in.

Ri pa wolajujtäq taq q'ij / chuqa' ri pa jujun ik'

- Jutaqil raq'omaxik kachoch ri chikopi'.

- Ketz'päch ri xtaq jül akuchi' yalan nok kaq'iq'.

- Kekamsäx konojel ri ch'oy.

- Kemol, keyak, ruyakik kitz'ilol ri k'isik', ri aq richin nqab'än ri q'ayisal chi re.

Man xa xe ta k'a re', rik'in ri qatata', nqanik'oj, nqaq'omaj,

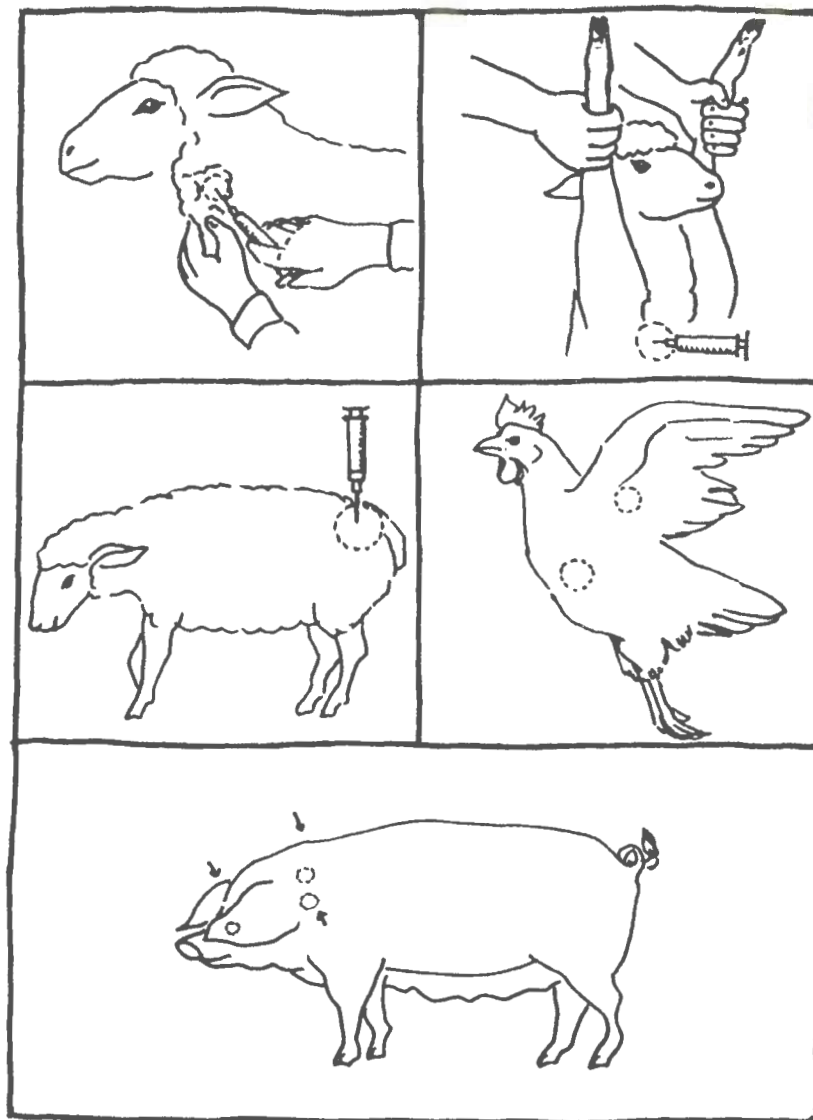
yeqelesaj ri usmachikopi', chuqa'
yequxnaqij ri chikopi' yeqalöq',
richin man nkiq'asaj yab'il chi ke
juley chik qawäj, ri itzel taq kikumatz
ch'aqa chik.

Pa tijob'äl k'utun chi qawäch chi ri
yab'il chuqa' ri itzel taq
usmachikopi' yalan yeketzelay ri
qawäj, roma ri', jun awäj k'o itzel
rukumatz, k'o ruk', k'o jöxk' chi re
man junan ta rutzil ruchuq'a'
chuqa' man k'iy ta kisaqmolo'
yekiya', ri kalaji', ri ruya'al ri kitz'umaj
chuqa' ri ti'ij nkiya' man junan ta.

Man tqamestaj chuqa' chi ri yawa' tz'i', ri yawa' mes nuq'asaj ruyab'il chi re jun winäq. Re jun yab'il re' ntik'ir nukamisaj jun chiköp, jun ak'wal, jun nimawinäq. Roma ri' k'o chi yequxnaqij ri qatz'i'.

Tqatz'ib'aj chi ruwäch jun wuj richin nqak'asoj chi re qate' ri uxnaqib'äl nqaya' chi ke ri qawäj chuqa' richin chi ri to'onel tikonel nuk'üt chi qawäch achike rub'anikil nqaya' taq xtoqa pa jun apo ik'.

Chiköp

Uxnaqib'äl richin:

Xik'awäj

Itzel taq yab'il

Yab'i'uxla'

Loq'ob'äl

Xa'oj, ya' chi pamaj

Aq

Xa'oj, ya' chi pamaj

K'isik'

Yab'i'aqän,
ch'aki'upam

Yab'ityojil

Ri kiq'ijul taq nqaya'

Tya' pa wuqu' kiq'ij, nkamlüx pa jun
rukawinaq q'ij.

Junan rik'in ri nab'ey.

Jun kik', nkamlüx pa jun kijuna'.

Waqi' kik', nkamlüx pa jun kijuna'.

Wo'o' roxk'al kiq'ij, nkamlüx pa jun
juna'.

Kaji' kik'.

Jun kijuna', nkamlüx pa jujun juna'.

Ri usmachikopi', achi'el ri rukuma'tz ri pamaj, xko'l, chuqa' ri pospo'y, ri amolo', ri sip, ri uk', ri usmak'äq, ri k'äq chuqa' ri sisön, man xa xe ta yekib'aqirisaj ri chikopi', nkiqasaj kitzub'al ri kismaj chuqa' nkiq'asaj itzel taq yab'il, k'a ri' nkipo' pe ki' jun chik yab'il.

Ri kuma'tz nuya' ya' chi pamaj, kik' chi pamaj chuqa' k'o b'ey kan nkamisan. Re usmachikopi' re' ütznq'at ri ketzelal chuqa' ützyekamsäx rik'in je' aq'om ri nya' pa kiway, pa kiya', pa kichi' ri awäj, chuqa' ütznya' pa b'aq chi ke.

Ri usmachikopi' rij ch'akulal e k'o chi rij ri kich'akul ri chikopi' yalan yek'aqät, nkisipojisirsaj kitz'umal,

yesokon, nkiqasaj kalal ri chikopi',
nkitzäq el kisumal ri qawäj. Richin
kikamsaxik re chikopi' re',
ke'atanisäx ri awäj, wi manäq,
ke'aq'omäx rik'in ya' yujun el rik'in
kamisab'äl taq chiköpi' ri yeloq' pa
aq'omab'äl jay kichin chikopi' ri k'o
pa tinamit.

KISOLB'AL K'AYEW TAQ TZIJ

Xik'awäj. Xik'awäj nb'ix
chi ke ri chikopi' aj
ruwajay ri k'o kixik'.

Kaxlan'ut. Kaxlan'ut ja ri'
ri xik'awäj yalan
ye'ajowäx chi
ruwajay, ri winaqi'
nkib'ij paloma chi re.

Xolb'ixanel. Xolb'ixanel
nb'ix chi re ri ti chiköp
kan janíla ruwäch
rub'ix nub'än, ri
rub'onil xti k'aqoj' ok.

Chij. Ri chij ja ri'
petenäq chi rij ri b'o',
jun tzyäq b'anun chi
chij, yalan meq'en
chuqa' jeb'el b'uyül.

Paj. Ri tzij paj yalan nok
pa k'ayb'äl, jupaj
kapaj oxpaj ixim. Jun
paj pa kaxlan etab'äl
ruchajin waqlajuj

k'ajpaj. Chuqa'
nukusäx chi rij ri
ch'abäl, üt'z nb'ix jupaj
tzij, kapaj tzij.

Lemxa'r. Lemxa'r nb'ix
chi re ri k'ojlib'äl
b'anun chi lemow,
yalan jub'an relen.

Achk'ulujay. Ri tzij
achk'ulujay ja ri' ri
ach'alal k'o chi
runaqaj ri qachoch,
chuqa' xa xe ri kan
k'o chi qakojöl.

Küx. Ri ch'aqa chik
qach'alal nkib'ij
saqb'in chi re re
chiköp re'. Ri küx jun
xti chiköp kan xti ko'öl
ok, xa xe ri yalan
nujiq'aj kikik'el ri äk'
chuqa' xa b'a chike
jun chik chiköp, q'an
ri rub'onil.

Wuch'. Ri wuch' jun txi
chiköp chuqa' ko'öl
ok, nim jub'a' ri
rutz'an, pa taq
chaq'a' nukanuj
ruwaj.

Pach'un k'amach'ich'. Ri
pach'un k'amach'ich'
jun xti k'arak'ik ch'ich',
nk'atzin richin nusitij
ruchi' jun xoral, jun
ulew.

K'ajche'. K'ajche' rub'i' ri
ruway ri ch'ich' napon
kan taq nqupix xa b'a
chike che'. Kik'in ri
ajanela' yalan k'o ri
k'ajche'.

Lawib'äl. Ri lawib'äl ja
ri' ri nkuqub'an ruk'u'x
jun winäq taq ntel el
pa rachoch. Ri
lawib'äl taq rub'anun
kan ruyon che',
wakamin ruyon
ch'ich' chik.

Ika'. Ika' ja re' ri tzij nb'ix
chi re ral jun achäq',
jun animal wi ta
achin, wi ta ixöq. Yin
e k'o kaji' wika'.

R u w i j a c h ' i c h ' .
Ruwijach'ich' nb'ix chi
re ri ruwi' jay b'anun
chi ch'ich' chuqa' k'o
xtaq rub'ey ri ya'.

Uxnaqib'äl. Ri uxnaqib'äl
nk'atzin chi re jun
winäq richin man
yeruk'än ta ri yab'il. Ri
uxnaqib'äl k'o ri nya'
chi b'äq chuqa' k'o ri
chöj nqüm.

Iximal. Ri iximal jun tzij ri
nuq'alajirisaj ronojel ri
koköj ok ruwäch
achi'el ri ixim, ri kinäq',
ri aws chuqa' ch'äqa
chik.

Ruwachb'äl ixim. Ri
ruwachb'äl ixim ja ri'

ri jun tiko'n achi'el
jub'a' ri awän, xa xe
ri nwachin pa rutun
chuqa' xa xe jub'a'
pa meq'en ulew ntel
wi.

Tzaya'. Ri tzaya' jun
aq'omab'äl ri nk'atzin
chi re jun winäq ri kan
yalan chik yawa'. Ri
tzaya' ützb'an rik'in
atz'am, ruya'al rn'aj
chuqa' roqowsan ya'.

K'uxk'üb'. Ri k'uxk'üb' jun
q'ayis ri yalan nunim
ri' pan ulew, ri xtaq
raqän achi'el jub'a' ri
k'im, chuqa' yalan ützb'
richin kiway ri wakx,
kej chuqa' ch'aqa
chik.

Usmachikopi'. Ri
usmachikopi' juley
xtaq chikopi' ri kan
man ntikir ta runaq'
ruwäch jun winäq

nutz'et, yek'oje' chi
rupam ri winäq
chuqa' yekiya' itzel
taq yab'ijl.

Jöxk'. Ri jöxk' jun chi ke
ruyab'il ri aq, ri jöxk'
achi'el xtaq q'anya'
nub'än chi rupam
rutyojil ri aq. Ri yab'il
nkiya' ri xtaq chikopi'
kan man yatikir ta
natz'et, yalan xtaq
nich' ok.

Yab'i'uxla'. Ri yab'i'uxla'
jun yab'il ri nutz'apej
ri akuchi' nk'o wi ruxla'
jun winäq, wi man
xtaq'omäch ta nkäm.

Loq'ob'äl. Ri loq'ob'äl jun
yab'il achi'el xtaq
q'anya' nk'oje' chi
rupaläj jun ak'wal.
Nb'ix chi ri loq'ob'äl
man itzel ta yab'il xa
xe ri k'atzinel yechajix
ri ak'wala', roma xa

xe b'a rije' ye'ilon re
yab'il re'.

Yab'i'aaqän. Ri yab'i'aaqän
un yab'il ri nk'oje' chi
raqän ri awäj.

Ch'aki'upam. Ri
ch'aki'upam jun yab'il
ri nk'oje' pa ch'akulaj,
achi'el sipojik nub'än
pe, ja k'a ri chi rupam
nk'oje' püj.

Yab'ityojil. Ri yab'ityojil
jun yab'il nk'oje' pa
rutz'umal jun winäq,
nsipoj pe roma nuk'öl
ri' rukojolil ri tyojil.

Usmakäq. Ri usmk'äq jun
xti chiköp ri yalan xti
ko'öl ok, yalan
yek'oje' chi kij ri äk'.

Sisön. Ri sisön chuqa'
yalan yek'oje' chi kij ri
äk', xtaq käq ok kij
chuqa' yalan xtaq e
koköj ok.

Este libro se terminó de
imprimir en los talleres de
Fotgrabado Llerena & Cía. Ltda.
12 avenida 15-58 zona 1, Guatemala.
Tels. 24372 - 512723 Fax (502-2) 512723
en el mes de febrero de 1,993.
Edición de 1,000 ejemplares

